

KULTÚRA A HISTORICKO-FILOZOFICKÉ SKÚMANIE VEDOMIA

BORIS ZALA, Výskumný ústav sociálneho rozvoja a práce, Bratislava

Pri teoretickej rekonštrukcii historického procesu nemožno popri odhalení dominantných determinálnych funkcií základne zanedbať ani spoluurčujúcu funkciu nadstavbových zložiek v podobe rôznych kultúrnych, resp. umeleckých predmetností, či ideových aktivít. Ide totiž o to, nakoľko nám historická realita umožňuje pochopiť spoločenské vedomie určitej epochy a nakoľko nám spoločenské vedomie ako jej súčasť i výraz umožňuje lepšie pochopiť samotnú historickú realitu: ale hlavne a to, *ako a nakoľko historická a kultúrno-ideologická¹ realita spolu-vytvárali dejinný pohyb danej epochy.*

Je to otázka ontickej kompetencie kultúrno-ideologických aktivít. Pokiaľ by kultúrno-ideologický život ako súčasť historickej reality dával len možnosť teoreticky a umelecky si osvojovať, chápať realitu, bola by jeho kompetencia len teoretická, odrazová — osvojovanie by malo „nazeravú povahu“. Ide však o jeho praktickú kompetenciu. Otázka spočíva v tom, nakoľko sú rôzne vrstvy spoločenského vedomia — vedecké teórie, náboženstvá, umenie, literatúra, mýtus atď — súčasťou, spoluformovateľom, konštitutívnou zložkou dejinného pohybu, aká je ich ontická kompetencia, nakoľko sú ontotvorným potenciálom ľudstva?.

Prostredníctvom kultúrnych artefaktov možno skúmať spoločenské vedomie: napr. literatúra je jedným z empirických materiálov, z ktorého možno rekonštruovať spoločenské vedomie určitej doby a miesta, určitých sociálnych vrstiev, kolektív alebo etnických skupín. Predpokladám, že rekonštruované spoločenské vedomie je materializované aj v iných vrstvách kultúry ako je literatúra. To umožní porovnanie literatúry s inými kultúrnymi javmi, čím je daná možnosť verifikovať správnosť rekonštrukcie spoločenského vedomia a odlišenie toho, čo je špecifické pre literatúru na rozdiel od iných kultúrnych javov, ako aj to, nakoľko daná literatúra vyjadruje tvorcu, jeho novátorstvo, a nakoľko kolektivitú, konvencie. To potom umožní aj presnú identifikáciu úlohy, ktorú zohrala literatúra v procese tvorby dejín, a to nielen ako zvláštna inštitúcia, ale v prvom rade ako nositeľka a tvorkyňa hodnôt.

¹ Predbežne budem definovať pojem ideológie takto: ideológia je množina všetkých ideových aktivít, procesov tvorby a produktov určitej triedy, ktoré predstavujú jej interpretáciu sveta a seba samej, t. j. ktoré sú koniec koncov ideovým výrazom jej spoločensko-historického záujmu, ktorý zasa vyplýva z jej postavenia v spoločensko-ekonomickom pohybe, z jej praxe. Možno predpokladať, že uvedená množina má systémovú povahu. Pod kultúrou zasa rozumiem množinu všetkých produktov, v ktorých a prostredníctvom ktorých sa ideológia spredmetňuje a komunikuje. Poznávam však, že sa kultúra týmto nevyčerpáva, lebo v celku kultúry fungujú i produkty a procesy neideologického charakteru.

Z načrtnutých dôvodov vyplýva, že skúmať pôsobenie kultúrnych, ideových javov na konanie etník, tried, sociálnych skupín, či jednotlivcov, je na jednej strane podmienkou správnej rekonštrukcie dejinných procesov a na druhej strane sa tým vytvára možnosť správneho predvídania vplyvu kultúrnych faktov na ich činnosť. Možnosť takéhoto predvídania však nesmie viesť k apologetickej manipulácii subjektov, ale k rozvoju humanistických zložiek ich kultúrnej výbavy, k socialistickému životnému štýlu.

Ak pristúpime k analýze všetkých tých zložiek spoločenského celku, ktoré predstavujú tým alebo oným spôsobom komunikačné, významové, hodnotové, pojmové, symbolické, teda kultúrne javy, (predmety alebo procesy), ako objektívny korelát a vlastne ako spolutvorca tu vždy vystupuje *vedomie*: ľudské vedomie, vo svojich rôznych sférach a vrstvách, predstavuje tú stránku spoločenskej skutočnosti, ktorá umožňuje fungovanie špecificky ľudských procesov, ktoré sa tak stávajú jednotnou ontotvorného a významotvorného pohybu. Takúto jednotu — kategoriálne vyjadrené — vytvára ľudská *prax* ako univerzálny spôsob priradenia prírody a dejín, materiálneho a ideálneho.

Vedomie ako integrálna súčasť rôznych druhov praxe má v tomto prípade jednoznačne *onto-logickú hodnotu* (na rozdiel od svojej gnozeologickej hodnoty v relácii bytie-vedomie, v relácii, ktorá je výsledkom filozofickej abstrakcie). Ako také musí vedomie vždy vystupovať v nejakej vrstve, či podobe *materiálneho*. Musí byť *spredmetnené*. Keďže však existuje v spoločnosti, nepredstavuje svoju izolovanosť, abstraktnú individuálnosť, ale spredmetnený obsah vyjadruje vzťah k svetu, daný práve spoločnosťou (kolektivitou), ktorej je individuum súčasťou. Spredmetnenie vyžaduje:

- existenciu materiálnu, do ktorého sa spredmetňuje (zvuk, následnosť pohybov, grafemat atď. — materiálny substrát znaku);
- spôsoby spredmetnenia (formy): jazyk, literatúra, etiketa, ideológia atď;
- komunikačnú kolektivitú (historicky a typologicky vymedzenú²);
- kolektívite zodpovedajúce vedomie — spoločenské vedomie, triedne vedomie atď. (tak isto typologicky a historicky vymedzené);
- tvorcu: jeho sociálne začlenenie a individuálne vedomie; (spôsob výroby);

Základnou úlohou teórie kultúry v tomto smere je hľadanie možností skúmať rôzne vrstvy spoločenského vedomia tak, ako sú spredmetnené v rôznych vrstvách kultúry.

² Zdôrazňujem „historicky vymedzenú“ preto, že kolektivity nesmú byť určené na základe identických, klasifikačne vymedzených znakov, ale na základe ich objektívnej historickej existencie a fungovania ako kolektivity. Takáto kolektivita musí byť vymedzená reálnym spoločenským mechanizmom, ktorý ju plodí, reprodukuje, a nie klasifikačnou prácou vedeckej analýzy.

Výskum treba zorientovať vzhľadom na *ontológiu spoločenského vedomia*. To vyžaduje odhaliť metódy rekonštrukcie objektívnych foriem existencie spoločenského vedomia. Niektoré kroky tejto metódy naznačíme.

Spoločenské vedomie vystupuje vždy ako nevyhnutný sprostredkujúci článok medzi výrobnými vzťahmi a kultúrnym artefaktom: pravda, tu si treba uvedomiť, že výrobné vzťahy sú logickou kategóriou, ktorá sa v historickom procese prejavuje v konkrétnej forme determinácií určitých historických udalostí. Kapitalistická spoločensko-ekonomická formácia je charakterizovateľná určitou štruktúrou výrobných vzťahov ako celok: pokiaľ existuje daná štruktúra výrobných vzťahov, pokiaľ existuje kapitalistická spoločensko-ekonomická formácia. To je *logické* vymedzenie. Ale táto formácia sa vždy nachádza v konkrétno-historickom pohybe — má rôzne etapy [kapitalizmus voľnej konkurencie, imperializmus, štátno-monopolitický kapitalizmus atď.] a existuje v rôznych epochách (napr. epocha prechodu od kapitalizmu k socializmu) a rovnako v rôznych krajinách. Tieto historické špecifiká sa prejavujú vo všetkých vrstvách spoločenského fungovania. Práve táto skutočnosť vytvára priestor špecifikácie a vývoja kultúry. Zo samotnej štruktúry výrobných vzťahov kapitalistickej formácie, ale ani zo štruktúry ktorejkoľvek kategórie v rámci spoločensko-ekonomickej formácie (na tejto úrovni abstrakcie), sme nevysvetlili empirickú diferencovanosť, vývoj a bohatstvo kultúrnej tvorby.

Prvý krok teda spočíva v odhalení podstaty danej historickej udalosti a v popise jej konkrétnej formy. Druhým krokom bude štrukturálna a syntagmatická analýza diela: štruktúra historických udalostí a štruktúra diela je sprostredkovaná určitou štruktúrou vedomia. Vzťahy týchto štruktúr treba vždy konkrétne preskúmať a sprostredkujúce vrstvy, v ktorých sú, v rôznej podobe a rôznym spôsobom spredmetnené vrstvy vedomia, treba postupne odhaľovať a teoreticky rekonštruovať.

Pokiaľ smerujeme — v bezprostrednej spätosti so zbavovaním sa pozitivistického a objektívne idealistického dedičstva v humanitných vedách — k interpretácii kultúrnych javov s požiadavkou vedeckosti tejto interpretácie, hlavnou úlohou je prekonanie subjektivizácie významov v interpretačnom procese. Nemám na mysli, samozrejme, zabezpečenie objektivity odstránením subjektu, lebo takáto objektivita v spoločenských vedách vedie vždy k nejakej forme naturalizmu alebo idealizmu: subjektivismus v interpretácii sémantických a hodnotových vrstiev kultúry odstránime tým, že sám interpretačný subjekt sa stane predmetom vedeckej reflexie. Pravda, na tejto ceste musíme však prekonať individualizmus, spočívajúci v chápaní všetkého subjektívneho ako jedinečného, neopakovateľného.

Vývoj humanitných vied, tak v celom antipositivistickom (resp. antinaturalistickom) repertoári filozoficko-vedných snažení, od objektívneho idealizmu cez novokantovský transcendentalizmus, až k línii Dil-

theya, Webera, fenomenológie, Merleau-Pontyho, štrukturalizmu (v prvom rade lingvistického) ústiaceho do semiotiky, ako aj v línii Marxa, Lukácsa, Goldmanna a Marxa, Bachtina až k sovietskej kultúrnej semiotike³, je úpornou snahou vypracovať exaktný aparát odhaľovania významových zložiek ľudských činov i kultúrnych produktov, permanentne sa opakujúcim pokusom o vedecké postihnutie sféry ľudskej „subjektivity“.

Akým spôsobom možno interpretovať štruktúry významov nejakého faktu objektívne, keď interpretom je vždy „subjekt“?: Inými slovami, čo zaručuje objektivitu „mojej“ interpretácie — napr. oproti „tвоеj?“.

Zvýznamňovanie, hodnotenie kultúrneho faktu, či činu možno len v korelácii s interpretujúcim subjektom, takáto korelácia však nezaručuje objektivitu.

Nepoľavujúca aktivita duchovných výkonov sa však s týmto stavom neuspokojuje. V spoločenských a humanitných vedách sa — v doposiaľ vedome nesformovanej podobe — *otázka objektivít stáva otázkou tretieho referenčného systému, s ktorým možno interpretovaný kultúrny fakt dať do korelácie tak, že možno odhaliť významové a hodnotové štruktúry faktov, nezávisle od subjektívneho ustrojenia a psychologických procesov interpreta*. Tento metodologický krok je zrejmy, aj keď nebol takto explicitne postulovaný (v mene známej literatúry). Menej zreteľnou otázkou v priebehu celého 20. stor. je však otázka povahy onoho tretieho referenčného systému. Je zrejme, že sa pohybuje v rovine ideálneho, v rovine vedomia, lebo pripisuje faktom významy a hodnoty. Jeho ontologická forma je však pólom sporu, ktorého podstata presahuje hranice teoretických problémov, lebo vyviera bezprostredne z protikladu in-interpretácie samotných dejín, protikladu, ktorý je produktom ich vlastnej protirečivej reprodukcie.

Vo vývoji spoločenských vied 20. stor. vystupuje implicitne uvedený „tretí referenčný systém“, ktorý vždy predstavuje nejakú vrstvu ideálneho — gnozeologicky i ontologicky rôzne fundovaného — vo funkcii zvýznamňovateľa kultúrnej reality, a to v rôznych podobách:

V pozitívizme vždy v neakej forme prírodovedných teórií alebo metód, ktoré majú zaručiť objektivitu poznania redukciou špecifickej formy ľudského bytia na prírodovedný fakt (biologický, geografický, fyziologický, resp. fyzikalistický): uvedený redukcionizmus vedie k hľadaniu priamych kauzálnych súvislostí medzi prírodnými formami pohybu a spoločenskými faktmi;⁴ u Diltheya v podobe „svetonázorov“, ktorých typo-

³ V prípade štrukturalizmu mám na mysli nie formálny, ale sémantický štrukturalizmus, ktorý je antipozitivistický z hľadiska požiadavky odhaľovania významových vrstiev ľudského sveta. Spomenuté línie nie sú výsledkom dôsledných historických analýz, majú len *naznačiť* určité vývojové línie v oblasti filozoficko-teoretických analýz kultúry. Historická práca nám v tomto smere úplne chýba.

⁴ Najreprezentatívnejším predstaviteľom tejto línie bol na poli sociológie Emile Durkheim, ktorý chcel analyzovať spoločenské fakty zvonka, ako „predmety“, ktoré jediné sú objektom sociologickej analýzy. Teda len spoločenské fakty, ktoré Durkheim definuje ako množinu všetkých faktov a procesov, ktoré sú schopné vyvolať v indivíduu

lógia zodpovedá typológiu osobností tvorcov podľa dominantnosti poznávacej, emotívnej alebo vôľovej zložky, v novokantovstve v nejakej forme transcendentálneho systému hodnôt, ktorý jediný predstavuje „pevný bod“, udeľujúci individuálnym faktom význam a určujúci kritérium členenia podstatného a nepodstatného⁵; u Maxa Webera v podobe „ideálneho typu“ umožňujúceho „chápať“ spoločensko-historické dianie tvorbou typologických konštrukcií, ktorých kompetencia, pri prisnom Weberovom nominalizme, je iba gnozeologická; u Lukácsa v podobe triedneho vedomia“ (nastáva tu presun do individuálneho ku kolektívnemu), ktoré predstavuje koherentnú štruktúru poznania, ktorú by mali mať ľudia určitej triedy, keby boli schopní dokonale reflektovať svoje miesto v historickom procese a z neho vyplývajúce záujmy; v tejto línii idúce Goldmanove „vízie sveta“, ktoré vyjadrujú základné typy globálnych postojov človeka k určujúcim problémom medziľudských vzťahov a vzťahov človeka k prírode; u Merleau-Pontyho v podobe „nášho spôsobu existencie vo svete“; u Clauda Lévi-Straussa v podobe „pojmových schém“, ktoré vstupujú ako sprostredkujúci mediátor, prostredníctvom ktorého sa hmota a forma, obidve zbavené samostatnej existencie, naplňajú ako zvláštne štruktúry, to znamená ako bytosti súčasne empirické i inteligibilné; alebo v podobe „modelov sveta“, ktorého pojem exaktne charakterizovali V. N. Toporov a V. V. Ivanov; a bolo by možné uviesť množstvo iných snáh o špecifikovanie a typológiu vedomia (napr. Mannheim, Mukařovský, Vygotskij, Ingarden atď.)

Hľadanie tretieho referenčného systému pregnantne vidieť na interpretačnom úsilí Erwina Panofského pri konštituovaní diferencie medzi predikonografickým, ikonografickým a ikonologickým popisom umeleckého diela, stanovením rôznych predmetov interpretácie. (1).

Prvým predmetom interpretácie výtvarného artefaktu je „prvotný alebo prirodzený význam“ (faktický a výrazový), ktorý vytvára svet umeleckých motívov. Na tejto úrovni môžeme previesť predikonografický popis, ktorý si vyžaduje len *praktickú skúsenosť* interpreta. Druhotným predmetom je „druhotný alebo komerčný význam“, ktorý vytvára svet obrazov, príbehov a alegórií, ktoré sa stávajú predmetom ikonografického rozboru a vyžadujú u interpreta *znalosť literárnych prameňov* (špecifických tém a pojmov). A konečne tretím predmetom je stanovený „vnútorný význam“ vytvárajúci svet symbolických hodnôt, zakladajúci ikonologickú

vonkajšie prinútenie, t. j. spoločenským faktom je všetko, čo je všeobecné, stále a zachováva si vlastnú existenciu, nezávisle od individuálnych prejavov (právo, náboženstvo, jazyk atď.). Týmto krokom chcel Durkheim odstrániť problém subjektivity spoločenskej skutočnosti. Pravdaže, nemohol prehliadnuť otázku vedomia; zavádza pojem „kolektívne vedomie“, ktoré je však tiež vzhľadom na individuálne vedomie niečím vonkajším, a voči individuu prinucujúcim. Podrobne sú názory Emile Durkheima na predmet a metódy sociológie zhrnuté v práci *Les Règles de la méthode sociologique*. Paris 1910.

⁵ Pozri reprezentatívny výber jeho prác (zostavil F. Novosad) v práci *Život a dejinné vedomie*. Bratislava 1980. Hlavne IV. časť *Výstavba dejinného sveta v duchovných vedách*, s. 225–291.

interpretáciu a vyžadujúci výbavu interpreta *syntetickou intuíciou* (znalosť tendencií ľudského myslenia, podmienená osobnou psychológiou a svetovým názorom).

Vo všetkých troch prípadoch však Panofsky chápe — a dokazuje to jeho vlastný rozbor umeleckých diel rôznych období — že „praktická skúsenosť“, „znalosť literárnych prameňov“ a „syntetická intuícia“ ako výbava interpreta, sa javia nedostatočné a vedú k omylom, prinajmenšom k častej svojvoľnosti interpretácie a príklady takýchto ťažkostí uvádza veľmi kriticky sám autor. Preto zavádza „opravný princíp interpretácie“, ktorý je jasným dôkazom snahy objektivizovať celý proces interpretácie, v podobe ďalšieho referenčného systému: v korelácii s ním sa môžu zmenšovať chyby, vyplývajúce zo subjektívnej výbavy interpreta. Opravný princíp interpretácie vystupuje v predikonografickom opise v podobe „dejín štýlu“ (spôsoby, akými boli v rôznych historických obdobiach a podmienkach, prostredníctvom foriem, vyjadrené predmety a udalosti); v ikonografickom rozbere v tvare „dejín typov“ (spôsoby, akými boli v rôznych historických podmienkach, prostredníctvom predmetov a udalostí, vyjadrené témy a pojmy) a v ikonologickej interpretácii v podobe „dejín kultúrnych symbolov“ (spôsob, akými boli za rôznych historických podmienok, prostredníctvom tém a pojmov, vyjadrené podstatné tendencie ľudského myslenia). Všetky tri opravné interpretačné princípy presunul Panofsky jasne na pôdu historického vývoja, na pôdu dejinných procesov, mimo subjektívnej výbavy interpreta. Z metodologického hľadiska možno takúto snahu privítať. Pravda, Panofsky neodpovedá na základnú otázku, ktorá zaujíma nás, a ktorej zodpovedanie je cestou k objektívite interpretačných procedúr: totiž, na základe *akého kritéria* volí ako opravné princípy interpretácie práve dejiny štýlu, dejiny typov a dejiny kultúrnych symbolov?

Zovšeobecnene: na základe akého kritéria môžeme voliť, resp. konštruovať oný tretí referenčný systém, slúžiaci ako objektívny princíp interpretácie? Bez dôsledného zdôvodnenia *kritéria* voľby ostáva každý princíp interpretácie, každý referenčný systém svojvoľný a každá voľba arbitrálna.

Teoretická rekonštrukcia typov a štruktúr vedomia musí byť historicky zakotvená. Typy vedomia sa musia vzťahovať na typológiu dejín (spoločensko-ekonomické formácie), na typológiu historických procesov (epochu, etáp) a im zodpovedajúcej štruktúre sociálneho členenia ľudí; ale aj na typológiu kultúr a na jej vnútorné členenie na rôzne vrstvy, v ktorých je vedomie spredmetnené prostredníctvom literatúry, mýtu, etikety, folklóru, módy, filozofie, zvykov, vedy, techniky... Ide o problém vzťahu základne a nadstavby, ktorý musí marxistická spoločenská veda presunúť zo všeobecno-filozofickej roviny na pôdu špeciálnych vied, aby vzťah diela, vedomia a základne bol empiricky a exaktne odhaľovaný a nie svojvoľne a násilne konštruovaný či z ideologických dôvodov zjednodušovaný.

Ďalšie prehĺbenie pohľadu na proces spoločenského fungovania kultúry a na jej vnútorné zákonitosti spočíva v odhalení a teoretickej rekonštrukcii hlbších kultúrnych a spoločensko-historických vrstiev, z ktorých sa jednotlivé kultúrne javy rodia a v ktorých pôsobia. Možno predpokladať, že každý kultúrny fakt je len jedným z čiastkových, empirických prejavov hlbšie fungujúcich zákonitostí osvojovania sveta človekom.

LITERATÚRA

1. PANOFSKÝ, E.: Ikonografie a ikonologie: Úvod do studia renesančného umění. In: Význam ve výtvarném umění. Praha 1981.